

Ömer Faruk Çolak
İktisat ve Toplum Dergisi Editörü
ofc1962@gmail.com

Gökhan Özertan
Boğaziçi Üniversitesi
ozertan@boun.edu.tr

Serdar Sayan
twitter.com/Serdar_Sayan

Tarımın Ekonomi Politikası

Editörümüz Ömer Faruk Çolak ve Yayın Kurulu üyemiz Serdar Sayan'ın Yuvarlak Masa Toplantıları'nda bu ayki konuyu Gökhan Özertan.

► **Ömer Faruk Çolak:** *İktisat ve Toplum Dergisi'nin değerli okurları, bu sayıdaki konuğumuz Boğaziçi Üniversitesi'nden Gökhan Özertan. Gökhan Hoca'yla önemli konular konuşacağız; tarımı ve gıdayı masaya yatıracağız. Eğer karnımız doymazsa köprüler, otoyollar bir işe yaramayacak. Tarım sektöründe dünyada da bir sorun var; önce oradan başlayalım diyorum. Gökhan Hocam, hoş geldiniz.*

► **Serdar Sayan:** Öncelikle ben de hoş geldin diyeyim Gökhan. Dünyadaki soruna geçmeden, çok kısaca kendini de tanıtır mısın?

► **Gökhan Özertan:** Hoş bulduk, öncelikle ben de nazik davetiniz için teşekkür ederim. Lisans öğrenimimi Boğaziçi Üniversitesi Ekonomi Bölümü'nde tamamladım. Daha sonra doktora derecemi Amerika Birleşik Devletleri'ndeki Teksas A&M Üniversitesi'nde, tarım ekonomisi alanında aldım, 2001 yılında bitti. O tarihten beri de Boğaziçi Üniversitesi Ekonomi Bölümü'nde öğretim üyesi olarak çalışıyorum. Doktoram tarım ekonomisi olduğu için ağırlıklı tarım ve gıda sektörleri üzerine çalışmalarım var. Güncel olarak tarımda teknoloji kullanımı, gıda fiyat hareketleri, iklim değişikliğinin hem tarım sektörü gene-

linde hem de çiftçi davranışları özelindeki etkileri aktif olarak çalıştığım alanlar. Bunun dışında yine tarım ve çevre uzantılı ve tarım ve çevreyle alakalı olmayan başka konularda da çalışıyorum.

► **Ömer Faruk Çolak:** Gökhan Hocam, The Economist Dergisi'nin 21 Mayıs'ta çıkan sayısının kapağı çok ilginçti, bilmiyorum siz de gördünüz mü? Buğday başağı vardı. Ama başaklar kuru kafalardan oluşuyordu. Hocam ne oluyor?

► **Gökhan Özertan:** Genelde böyle güncel bir konu konuşulduğu zaman biraz geriye gitmeyi tercih ediyorum. Gideceğim yer aslında Amerika ile Çin arasın-

daki ticaret savaşları, dört sene olmuş ama dört sene içinde bашımıza neler geldi diye hep örnek veriyorum. 2018'ten bugüne Çin ile Amerika arasındaki ticaret savaşı, üstüne COVID pandemisi, ondan sonra da bir anda Rusya-Ukrayna savaşı... Yani üç tane çok ciddi boyutta küresel gelişme bu dört seneye sığıdı. Ne oluyor konusuna aslında dört yıl önce-sinden başlamak lazım. Malumunuz, Amerika, Çin'i suçladı. Fikri mülkiyet haklarımı ihlal ediyorsun sen, özellikle elektronik alanında benim geliştirdiğim teknolojileri kopyalyorsun, çalışyorsun vs. diye. Çin de buna karşılıksız kalmadı ve o da Amerikadan yapmış olduğu ithalatı durdurdu. Çin, çok büyük miktarda domuz yetiştiriyor ve bunların yiyecek maddelerinden hem soyayı hem mısırı ABD'den alıyordu. Çin ithalatını durdurunca bu sefer Amerikadaki çiftçileri isyan etti; "Bizim en önemli ticaret pazarla-

rımızdan bir tanesi Çin, sen buna müdahale ettiğin anda gelirlerimizden olduk" dediler. Bunun üzerine, ABD'de bir ekonomi paketi açıklanarak çiftçilere destek olunacağı söylendi. O pakette tam belirtilen miktarlar kadar yardım yapılmadı. Ondan sonra malumunuz COVID'le birlikte, birçok sektör çok ciddi etkilendi. Hatırlayın Avrupada, Amerika'da herkes gıda ürünleri için raflara hücum etti. Hem gıda ürünlerinde hem temizlik malzemelerinde yağmalanan rafları gördük, kuyrukları gördük, kısıtlanan miktarları gördük. Belirli miktardan fazla makarna, et ürünü alımına kısıt getirildi. Onunla birlikte, özellikle lojistik tarafında da çok ciddi bir hareket olduğunu hatırlamamız gerekiyor. Limanlardan hareket etmelerine izin verilmeyen nakliye gemileriyle birlikte bir konteyner krizi oldu. Anlaşmanız var, ürününüzün gelmesi gerekiyor, konteyner bulamaz

çok büyük ihracatçılar. Küresel ticaretin dörtte birine yakını bu ülkelerden geçiyor. Bu gelişmeler bizi de çok daha kuvvetli bir şekilde etkiler hale geldi. Çünkü Rusya'yla net olarak iyi mi, kötü mü belli olmayan bir ilişkimiz vardı; yüksek miktarda hem Rusya'dan hem de Ukrayna'dan tahıl ve buğday, aynı zamanda yağlı tohumlar ithal ediyoruz. Bütün bu resim birleştiği zaman, küresel olarak bizi *The Economist*'in kapağındaki kuru kafalı illüstrasyona götüren, ne oluyoruz sorusunu sorduran ve aynı zamanda Türkiye'yi diğer ülkelere oranla daha ciddi etkilemesi beklenecek bir tablo ortaya çıktı.

► **Serdar Sayan:** Ben Türkiye'yle ilgili birkaç soru daha soracağım ileride ama şimdi yeri gelmişken bu küresel gelişmelerin Türkiye'deki gıda fiyatı krizine nispi katkılarını sorayım. Bunlardan hangisi, ne kadar katkıda bulundu diye düşünüyorsunuz? Pandemi'deki lojistik zincirlerinin aksaması mı, yoksa Rusya-Ukrayna gelişmesi mi daha büyük katkı yaptı fiyat artışına? Bunu soruyorum çünkü hükümet aksini iddia etse de, Türkiye'nin küresel gelişmelerden tamamen bağımsız bir kendini ayaktan vurma durumu da var. Geçen sonbahardaki çığınca faiz indirimlerinden sonra kur çok yükseldi. Mazot ve gübre başta olmak üzere kritik girdilerin fiyatları çok arttı. Bir dizi tetikleyicisi var yaşadığımız feci boyutlardaki gıda fiyat artışlarının. Senin bir sıralaman var mı? En çok etkisi olan şudur, sonra budur gibi...

hale geldiniz. Oraya sızradı, buraya sızradı derken; tam böyle biraz açılmalarla birlikte, aşların etkisiyle, ekonominin tekrar bir canlanmaya başlamasını beklerken bir anda Rusya-Ukrayna kriziyle karşı karşıya kaldık. Bu gelişme küresel açıdan kuşkusuz önemli çünkü özellikle buğday ve yağlı tohumlar tarafında Rusya ile Ukrayna büyük üreticiler ve aynı zamanda

► **Gökhan Özertan:** Şimdi bir iktisatçı gözüyle baktığım zaman, bu işin bir maliyet tarafı var; yani, nihayetinde tüketiciye yansıyan pazardaki, marketteki ürün fiyatı... Onun arka planında, Serdar Hoca'nın da dediği gibi, bu işi tetikleyen faktörler nelerdir? Bu faktörlerden bir tanesi aslında kurlar ki biz bunu 2018'in Ağustos'undan beri yaşıyoruz. O zamanki istifa olayını hatırlayın, bu istifa Ağustos'ta bir anda işleri kur tarafında hızlandıran faktörlerden bir tanesi oldu. Diğer faiz kararı da tabii iktisadi temel açısından etkili. 2018 yılı Ağustos'unda yaşanan o çok hızlı kur artışını takiben, bir sene içerisinde Türkiye'deki tarım girdi fiyatları %60 ile %120 arasında arttı. 2022 yılı itibarıyla biz çok yüksek fiyatlardan bahsediyoruz ama aslında ivmelenme, 2018'in Ağustos'unda başladı. İki tane çok temel tarımsal girdi var. Bunlardan bir tanesi enerji, ikincisi de kimyasallar. Kimyasallar malum Türkiye'nin temel derdi. Çünkü ülke içinde kimyasal üretmediğimiz için her sektörün kimyasal ihtiyacı, ağırlıklı olarak ithalatla karşılanıyor. Tarımda da temel girdilerden bir tanesi gübre. Biz gübrenin ya ham maddesini ithal ediyoruz ya hazır ürün olarak kendisini. Gübrede yine tatsız bir şekilde ikili etki var. Etkilerden bir tanesi gübre ham maddesine ihtiyacımız var, bu ithalatla karşılanıyor ama gübre üretmek için doğal gaz ihtiyacımız var o da enerji etkisini ikiye katlayarak yansıtmış oluyor.

► **Serdar Sayan:** Yani yerli gübre kullanalım demekle bitmiyor iş.

► **Gökhan Özertan:** Aynen öyle. Dediğim gibi, hangi sektöre bakarsanız bakın kimyasal ithalat var. Tarımda da bu çok ciddi miktarlarda. Gübre kullanımı yerliye nasıl dönebilir? O biraz daha farklı bir soru ama enerji fiyatlarındaki artış, kurdan gelen çok kuvvetli şok aslında market ya da pazar fiyatlarını etkileyen temel faktörler. Tarım sektörü, diğer sektörlerle bu yönden benzeşiyor; makro ekonomik gelişmelere karşı son derece kırılgan ve bu sizin maliyet yapınız içerisinde en temel parçaları oluşturuyor. Ekonominin geneline benziyor burada ama tarım sektörünün kendine özel çok farklı durumları da var. Dolayısıyla sektörün kendi yapısına biraz değinmemiz gerekiyor. Sektörün yapısında da bir üretici tarafı var; dünyanın her yerinde olduğu gibi Türkiye'de de yaşlanmakta olan bir çiftçi profili var. Yaşlanmanın yanı sıra bizim çiftçilerin özelliklerinden bir tanesi de formel eğitimlerinin çok düşük olması. Üreticiler ortalamada ilkokul mezunu. Türkiye'de genel nüfusun eğitim ortalaması malumunuz ortaokul seviyesindeyken, çiftçi profili biraz daha düşük. Bu eğitim seviyesi sorunu kendini çeşitli biçimlerde gösteriyor. Çiftçi dünyayı takip etmekte, kendini geliştirmekte, teknolojiyle çalışmakta zorlanıyor; finansal okuryazarlığı çok düşük. Dolayısıyla üretici yapısından kaynaklanan bir eksiklik var. Finans,

her sektörün olduğu gibi, tarım sektörünün de temel taşlarından bir tanesi ve yine malumunuz, ikiniz de iktisatçı olduğunuz için bunları rahat konuşabiliyorum, kayıt dışılık Türkiye'de çok yüksek oranda. Tarım, bütün sektörler arasında en yüksek kayıt dışılığa sahip. Bu yine farklı noktalardan sektörü etkiliyor ama özellikle finansman tarafında üretici teminata çok zorlanıyor çünkü ölçekleri küçük. Teminat göstermekte zorlanıyor. Banka ve kredi masrafları var, dolayısıyla finansman için enformel yollara yönelmek zorunda kalıyor. Üretici nakit ihtiyacını hızlı bir şekilde karşılamak için ne yapıyor? Tüccardan, aracılardan çeşitli gayri resmi sözleşmelerle borç alıyor. Dolayısıyla sektörün temel yapısal problemlerinden bir tanesi finansman tarafı.

Şimdi yine bu sektörü etkileyen ama aslında Türkiye genelinde de hep konuştuğumuz iş birliği, birlikte çalışma, ortak çalışma kültürünün zayıflığı problemi var. Bu bahsettiğim sorunların birçoğunu çözebilecek başlıklardan bir tanesi örgütlenme, yani kooperatifler. Ancak Türkiye o alanda da çok zayıf maalesef. Kooperatif konusunu açarsak sabaha kadar konuşabiliriz ama eğer merak ederseniz o konuda da detay verebilirim. Bunun yanı sıra lojistik maliyetleri çok yüksek çünkü ağırlıklı Antalya'da, Mersin'de, Adana'da üretiyorsunuz ve çok uzun, yüzlerce kilometrelik bir lojistik yolculuğunda maliyetlerin

katlanması ve yükselmesi söz konusu oluyor. Bir de piyasa yapısının da kısmi etkileri var. Ciddi bir problem, beş tane büyük perakendecinin sektörün önemli bir ağırlığına sahip olması ki bu dünyada da böyle; hangi ülkeye bakarsanız bakın, perakendenin çok kuvvetli olduğunu görüyorsunuz.

Bütün bunları ben hem akademik çalışmalara dayanarak hem de biraz da gözlemlerime dayanarak söylüyorum ama sektörün bir diğer problemi verinin çok eksik olması ki bu sorun da aslında yine Türkiye ekonomisiyle ilgili. Nitekim Serdar Hoca'ya temel verinin eksik olması sorun desem, sektörün ne olduğunu söylemesem de zaten Türkiye'de, veri eksik diyecek. Tarımda en son yapılan genel tarım sayımı 2001 yılına ait. 2022'deyiz, 21 yıllık güncel olarak yapılan başka sayımlar var; daha küçük ölçekte yapılan, toplanan istatistikler, araştırmalar, analizler, sayımlar vs. var ama genel sayım 2001 yılına ait. Dolayısıyla elimizdeki 2001 yılının verisi üstüne parça parça eklemelerle 2022 yılındaki sektörü planlamaya, programlamaya çalışıyoruz biz. Şimdilik çok genel haliyle bunlardan bahsetmiş olayım. Siz detay arzu ederseniz yine detaylara gireyim.

► **Ömer Faruk Çolak:** Bugün tarımsal girdi fiyat endeksi açıklandı, sizinle konuşurken ben bülteni açtım. Fiyat artışında birinci sırada sizin de söylediği-

niz gibi gübre ve toprak geliştiriciler var. Bir önceki yıla göre fiyat artışı %228. Bu, Mart ayı itibarıyla. Enerji %175, hayvan yemi de %107, ortalamada %105,70. Türkiye'de gübre ve yem hep önemli bir mesele oldu. Daha önce devletin yem ve gübre fabrikaları vardı.

► **Serdar Sayan:** Eskişehir yolundaki yem fabrikası da diyanet camisi oldu galiba, değil mi?

► **Ömer Faruk Çolak:** Evet hocam. Ben üniversitedeyken yazları çalışırdım, kışları da o parayla geçinirdim. 1980 yılında şeker fabrikasında çalıştım. Hatta 12 Eylül olduğunda ben işçiydim şeker fabrikasında. Şeker pancarının şöyle bir özelliği var, köylü pancarı toplayıp getiriyor, buna devlet destekleme fiyatı veriyor. Bu pancardan kaliteli şeker elde ediyorsun. Bu arada pancarın işlenmesi sonucu iki tane daha ürün çıkıyor; birincisi ispiroto, diğeri de küspe. Küspe de özellikle süt inekçiliğinde kullanılan çok önemli bir yem. Hatta hayvancılık yapmayan çiftçi küspe hakkını iyi bir fiyata başkasına devreder-

di. Şimdi biz şeker pancarını da, şeker fabrikalarını da ortadan kaldırdık. Niye?

Hatırlıyorum, 90 öncesi Merkez Bankası'nın yıllık raporlarında KİT zararları yüksekti. Öyle bir oluşum oldu ki hemen herkes "KİT"ler kötüdür, özelleştirilmeli" diye ikna edildi. Burada şunu unuttuk; bu KİT'ler pozitif dışsallık yaratıyordu. Onun bedelini de şu anda çekiyoruz.

Türkiye, iyi şeker üretmekte zorlanıyor. Çünkü şeker pancarı yok. Fabrikaların bir kısmı özelleştirildi, üretim yapmıyor. Gübreyle ilgili de durum aynı. Bunlar esasında bir şekilde çözülmüştü, çiftçinin tarım ürününe iyi fiyat alması onu teşvik ediyordu. Eğer yanılıyorsam lütfen beni düzeltin, biz üretimden çok, mülkiyetle ilgili teşvikler verdik 2002'den sonra. Toprak Mahsulleri Ofisi'nin Ankara şubesinde kocaman "TMO çiftçinin dostudur" yazardı. Şimdi bu ortadan kalktı. O yüzden Türkiye'nin tarımda negatif ihracatçı olması açıkçası

sürpriz değil. Öyle yaramazlıklar yapmışsın ki sonuçta bacağına kırmışsın. Bunu tersine çevirmek anlamlıdır.

Bir küçük nokta daha ekleyeyim. Kooperatifçilik meselesi... Hocam, 80 öncesi Türkiye'de iyi kötü kooperatifçilik işliyordu. Köylerde küçük mandıralar, tarımsal paketleme tesisleri vardı; bir bakanlığımız bile vardı, Tarım ve Kooperatifçilik Bakanlığı... Hatta bir ara kooperatifçilik tek başına bakanlık olsun mu, olmasın mı tartışmaları vardı. Bunu da kaldırdık biz. Dolayısıyla bu tür sorunlarla karşılaşmak bence hiç sürpriz değil. Bazı şeyleri tersine çevirmek en kolay çözümdür, diye düşünüyorum. Katılırcı mısınız Gökhan Hocam?

► **Gökhan Özertan:** Not aldım sizin söylediklerinizi, sırayla üzerinden gideyim. Bir, gübre, enerji ve yem çok yüksek maliyetli. Gübre kritik çünkü bitkinin sağlıklı beslenebilmesi için ciddi miktarda gübreye ihtiyacı var. Burada çiftçi bir çıkmaza giriyor. Çıkmaz da şu; yüksek maliyetli gübreyi kullanırsa maliyetleri çok fazla artacak, dolayısıyla kazancı düşecek, gübreyi kullanmadığı takdirde de verimi düşecek. Bire bir çiftçilerle konuştuğum zaman, kaçınılmaz olarak ilk tepkileri gübre kullanımını uygulamalarını azaltma yönünde. Yapabileceği bir şey yok çünkü hakikaten çok maliyetli. Ama bu da neticede veriminizi azaltıyor ve oradan bu kısır döngünün içine girmiş oluyorsunuz. Bire bir

aynısı hayvancılık tarafında da var. Geçen gün bir haber paylaşılmıştı, Türkiye'nin en verimli süt sığırcılığı işletmelerinden bir tanesi 200 tane hayvanı kesime yollamış. Tipik bir işletmeden bahsetmiyoruz, hakikaten dünya çapında verimli olarak çalışabilen bir işletme bile bu yüksek maliyetlerle çalışmıyor. Tablonun ne kadar ciddi olduğunu vurgulamak açısından bunu söylüyorum.

Şimdi devam edelim, desteklerden bahsettiniz, destekler yine kanayan yaralardan bir tanesi çünkü Türkiye'de tarihsel olarak tarım sektörüne verilen destekler hep bir sosyal yardım mantığı taşımış yani bilinçli olarak bir hedefe yönelik destekler hiçbir zaman verilmemiş. Örnek vereyim; mesela Almanya'da tarım sektöründeki bir işletme, yenilikçi bir yatırım yaparsa işletmesinde, ona karşı bir destek alır yani devletin uyguladığı standart destekler hep hedef odaklı. Türkiye'de ise sizin az önce söylediğiniz gibi ürün ve arazi büyüklüğüne göre. Basit bir çarpma işlemi yapılarak standart sabit bir destek alıyorsunuz ve bu işin politik tarafı da var. 2001 yılında uygulanmaya başlanan destek politikalarının değişimiyle birlikte aslında bugünkü noktaya geliyor ama bu biraz daha detaylı çalışılması gereken noktalardan bir tanesi. Sizin vurgu yaptığınız şeker tarafında, tütün ve benzer başka ürünlere de çok benzer argümanları üretmek söz konusu olabilir. Benim

orada gördüğüm temel sorun, politikalarımızın ne olduğu net değil. Yani elimizde kalkınma planları var, eylem planları var, başka planlar var, şu var bu var ama ne yapmak istediğimizi net olarak bilmiyoruz. Yani iktisatçı olarak bizim hep aklımızda bir hedefimiz var, kısıtlarımız var, hedef ve kısıt arasında bir optimizasyon yapılıyor; bire bir aynısı burada da söz konusu. Ülkenin dikkatli bir şekilde kullanması gereken kaynakları var ki o kaynaklar hakikaten kıt, fiziksel olarak da kıt, doğal kaynak olarak da kıt. Ama hedefler tarafında ne olduğu çok net değil. Yani bu sektör ne yapmaya çalışıyor? Statükoyu devam ettirmek mi var? Dünyada rekabet çok kızışmış durumda; her ülke yenilikçi uygulamalara dönüyor, çiftçisine mümkün olan en iyi donanımı kazandırmaya çalışıyor, sektörün yapısının üzerinde dikkatli hareket ediyor. Rekabet engelleyici unsurlara karşı gerekli tedbirleri alıyor, uluslararası rekabette kendi üreticisini ve sektör paydaşlarını ezdirmemek için gerekli hamleleri yapıyor. Buna karşılık Türkiye'nin politikasının ne olduğu net değil. Karmaşık bir politikamız var çünkü sektörün yapısı çok karmaşık. Az önce bahsettim, işin içinde üreticisi var, finansı var, lojistiği var, perakendesi var, tüketicisi var.

Talep tarafında da baskı var; hep maliyetlerden bahsettik gerçi, böylesine karmaşık bir sektörü yönetmek için hakikaten detaylı

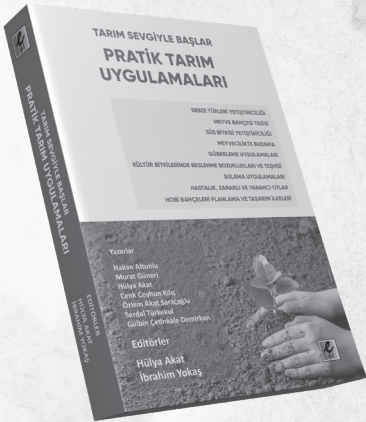
Bir Gurmenin Kapitalizm Rehberi Yediklerimizin Politik İktisadını Anlamak

Eric Holt-Giménez

Bu kitap, kapitalist gıda sistemine dikkat çekerek sistemin oluşumundan, gıdanın metalaştırılmasına uzanan tarihsel aşınmayı ele alıyor. Tarımsal kapitalizmle meydana gelen gıda güvensizliği ve beslenmeye bağlı oluşan hastalıkları aşmak adına herkesi üzerine düşen görevi yapmaya çağırıyor.

Yeşilin Daha Kızıl Tonu Bilim ve Sosyalizmin Kesişimleri

Ian Angus

Pratik Tarım Uygulamaları

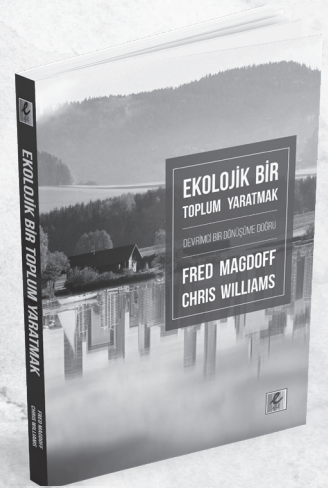
Ed: Hülya Akat, İbrahim Yokaş

Ekolojik Bir Toplum Yaratmak

Devrimci Bir Dönüşüme Doğru

Fred Magdoff, Chris Williams

analizlere, veriye ve planlara ihtiyacımız var ama ben o planları görmüyorum. Bu sadece benim söylediğim bir nokta değil. Sayıştay raporlarını alın bakın, birebir aynısını söylüyor; bu destekler sadece rakamsal olarak verilmiş ki taahhüt edilenin altında destekler ve hiçbir etki analizi yok; aslında hiçbir sektörde etki analiz yok Türkiye’de. Yani diğer sektörlere baktığımızda da benzerlikler var ama tarım özelinde de etki analizi olmadığını görüyorsunuz. Hamleler var, stratejiler var, plan programlar var ama bunlar ne için yapılmış, hangi hedefe hizmet etmiş bunu görmüyorsunuz.

► **Serdar Sayan:** Affedersin tam burada müsaadenle araya girmek istiyorum. Bunu soracaktım ben de. Bir yasa var galiba, değil mi? Gayri safi milli hasılının belli bir yüzdesinin tarımsal destek olarak verilmesi gerekiyor, fakat o çok uzun zamandır uygulanmıyor. Sayıştay raporundan bahsetmişken aklıma geldi.

► **Gökhan Özertan:** Taahhüt edilen destek uygulanmıyor.

► **Serdar Sayan:** Herhalde uygulanmamasının bedelini biz şimdi önümüzdeki dönemde giderek daha da ağır bir şekilde ödeyeceğiz, öyle gözüküyor. Çünkü çiftçilikten geçinmek, özellikle çok küçük ölçekli çiftçiler için, artık zor hale geldi.

Biz bu köşeyi güncel sorunları uzmanlarıyla konuşalım diye başlattık ama Faruk sağ olsun

hep seksenleri, doksanları anlatıyor :). Gerçi sorunların büyük bölümünün kökeni seksenler ve doksanlarda yatıyor, o da doğru fakat ben şöyle bir değerlendirme okudum birkaç gün önce. Onu sormak istiyorum. Bu gübre fiyatlarının çok artması konusuna dönersek... Evet, küresel sorunların rolü var; evet, Çin-Amerika ticaret savaşından bu yana yaşanan sıkıntıların rolü var; üstüne COVID’in gelmesinin kesinlikle çok büyük katkısı var, evet; ondan sonra bu Ukrayna-Rusya krizi de üstüne tüy dikti falan ama Türkiye’nin göz göre göre kendini ayağından vurduğu gerçeğini de ne kadar vurgulasak az. Geçen sonbaharda arka arkaya yapılan faiz indirimlerinden sonra döviz kontrol edilemez hale geldi ve gübre fiyatları inanılmaz artmış durumda –ki sen de çok yerinde bir şekilde işaret ettin– yerli gübre kullanmak da sorunu çözüyor çünkü onun da üretiminde çok ciddi miktarda ithal girdi kullanılıyor. Dolayısıyla kurdaki yükselmeden o da birebir etkileniyor. Şimdi benim okuduğum değerlendirmeye de senin az önce söylediğin konuyla başlıyordu. Çiftçi, gübre çok pahalı hale geldiği için gübreyi ya hiç kullanmıyor ya da kullanması gereken miktarın çok altında kullanıyor; buna bağlı olarak ekilen tahıllarda ekinlerin boyu kısa kalıyor ve dolayısıyla saplardan saman da çıkmıyor, diyordu. Saman çıkmayınca –sen yem maliyetlerinden de

bahsettin– yan ürün olarak yem elde etme şansından mahrum kalıyor. Sonuçta ya dışarıdan yem almak ya da hayvancılığı topyekûn bırakmak zorunda kalıyor küçük çiftçi. Dolayısıyla sen gübreyi pahalılaştırıp üretime darbe vurmakla hem bir taraftan tarımsal gıda fiyatlarını yukarı itiyorsun hem de hayvancılık ürünlerinin fiyatlarının artmasına neden oluyorsun. İnsanların gıdaya erişimi zorlaşıyor sonuçta. Bunları Türkiye’de artan yoksullaşma eğilimi ışığında nasıl görüyorsun? Yani Türkiye’de kişi başına gelirin 2013’ten bu istikrarlı bir şekilde her sene düştüğünü hatırlayınca... İnsanlar bir yandan gelir kaybı yoluyla bir yandan gıda başta olmak üzere her şeyin fiyatının artmasıyla iki taraftan cendereye sokuluyor. Sohbetin başında Faruk da dedi, başka fiyatların artması da rahatsız edici ama karnımız doymayınca gidebileceğimiz hiçbir yer yok diye. Dolayısıyla sen bu yoksullaşma ve gıda fiyatlarındaki artış konusunda ne düşünüyorsun, geleceği nasıl görüyorsun, kısa vadede gidişatı nasıl görüyorsun, buna karşı neler yapılabilir ya da neler yapılmalı? Biraz açar mısın bunları da.

► **Gökhan Özertan:** Tabii Hocam. Aslında işin hep ekonomi ve finans tarafına vurgu yaptık ama işin sosyal boyutu da çok önemli, ben bir iki yerde değinmeye çalıştım. Onu biraz detay-

landırabiliriz. Standart ölçekteki bir tarım işletmesinin temel geliri aslında asgari ücretten farklı değil ki üç aşağı beş yukarı tam ona denk geliyor. Yani sen bir yerde çalıştığında ayda çok kaba hesapla beş bin lira kazanıyorsun, on iki ayda altmış bin lira ediyor. Tipik bir işletmenin geliri de aşağı yukarı buna denk geliyor. Ben bunun daha detaylı hesaplarına, dökümlerine çok hâkim değilim ama takip ettiğim hesaplar buna karşılık geliyor. Şimdi bu rakamın düşüklüğü özellikle genç çiftçiler için asla yeterli değil. Çünkü genç çiftçilerin dünyası biraz daha yaşlı olanlarınkinden farklı bir dünya. Neden? Çünkü daha yaşlı çiftçinin zamanında edindiği bir evi, hayvanı, traktörü, arabası var vs. Onun hem ekonomik olarak hem de politik olarak vermiş olduğu kararlar var ki bu, oylara, yani sandığa da yansıyor. O daha farklı bir dünyada yaşıyor ama genç bir çiftçiyi düşündüğünüz zaman böyle bir ortamda aile kuracak, az önce anlattığım gibi finansman alacak, araziyi kiralayacak, traktör yok, girdi fiyatları yükselmiş vs. Bu ortamda böyle bir maliyet yapıyla kendisine köyde veya kırdan bir gelecek görmüyor. Bu sebeple de aslında çok uzun süredir kırdan kente göçün olması söz konusu, işin başka sosyal sebepleri de var ama temel sebeplerde bir tanesi; ekonomi ile sosyal sebeplerin iç içe geçtiği yerlerden bir tanesi bu. Tablonun bir tarafı bu, bir diğer tarafı kırdan kente göçmüş olanlar. Ancak göç etmiş olanlar tarlalarını satmıyorlar;

bu, Türkiye'nin ilginç dinamiklerinden bir tanesi çünkü bunu kendisinin B-planı ya da sigortası gibi düşünüyor. Yani ben şehre giderim, iş ararım, oldu tuturdum, çalıştım, kazandım ne ala, şehirde kalmaya devam ederim diyor. Ama oldu da iş olmadı, işten çıkartıldım, maliyetler çok yüksek vs. tekrar o sigortaya, B-planına geri dönerim diyerek hâlâ bir tarla, bağ-bahçe köyde durmaya devam ediyor.

► **Serdar Sayan:** Ama o tarlalar ekilmeden duruyor.

► **Gökhan Özertan:** Aynen öyle, boş olarak duruyor ya da kiralanıyor. Az önce tahıllardan biraz bahsettik. Burada ekleyeyim. Türkiye'nin coğrafi koşulları da özellikle elverişli değil. Tahıl veriminde önemli olan gübreden bahsettik ama Türkiye az yağış alan bir ülke ve ciddi miktarda da su sıkıntısına doğru giden bir ülke. Biz verimimiz düşük diyoruz, burada gübre etkili diyoruz ama işte Avrupa'nın, Birleşik Krallık'ın vs. veriminin üçte biri kadar verim alabiliyoruz çünkü yağış rejimlerine bağlı olarak verim hassasiyeti var, o da sebeplerden bir tanesi.

Şimdi sosyal taraftan devam edecek olursam, nasıl görüyorum? Gördüğüm şey şu; bu gençleri köylerde tutamayacağız, çünkü köyler cazibe merkezi değil. Cazibe merkezi ne demek, orada kendisine eğitim imkânı olması lazım, çoluğu çocuğu okuyacak, sağlık imkânı olması lazım, doktoru, sağlık merkezi vs. olması

lazım. Bunların olmadığını görünce kırdan kalmıyor. Özellikle kadınlar tarafında köyde yaşamamaya yönelik bir tercih var çünkü sosyallik yok köyde. 65-70 yaşlarında insanların arasında genç bir insanın yaşaması zaten mümkün değil. Yaşlanmış, emekliliği gelmiş veyahut artık 70'lere dayanmış çiftçilerin arasında bahsettiğim sağlık imkânı yok, eğitim imkânı yok, sosyal imkân yok dolayısıyla hepsi kentlere gidiyor, yani bu bir dönüşüm aslında. Yapısal bir dönüşüm ki Türkiye dünyanın 20-30 yıl önce geçmiş olduğu yoldan yeni yeni geçmeye başladı. Onun farklı sebepleri de var, isterseniz onlara da bakabiliriz ama gittiği yer bu. Gençler köyleri terk edecek, yaşlılar bu işi götürebildiği kadar götürecek, araziler kurumsal olarak büyük işletmeler haline dönecekler. Yani büyük çiftlikler olacak, bunlar daha profesyonel olarak yönetilecek. Mekanizasyon olacak; makineli, daha donanımlı, danışmanlı vs. ölçeğin büyütüldüğü, ki biz bunu kendimiz beceremedik, kooperatifçilikle de beceremedik ama ekonomik koşullar bizi bu büyük ölçekli işletmelerin çalıştırdıkları çiftliklere döndürecek. Türkiye yapı olarak küçük ölçekli bir ülke. Çok küçük değil gerçi, Afrika, Asya bizden daha küçük ama bizim ortalama işletmemiz yaklaşık 60 dönüm, bu da yaklaşık 6 hektar civarında. Avrupada bu ölçek bizim üç katımız, 15-20 hektar civarında. Amerika'da ise ortalama 150

hektar civarında. Biz ölçeğin de küçük olmasının çok çeşitli problemlerini yaşıyoruz ama dediğim gibi çok uzun süredir toplulaştırma benzeri hukuki gelişmelerle de uygulamalar vardı.

► **Serdar Sayan:** Miras yasası da sanırım engelliyor, değil mi?

► **Gökhan Özertan:** Aynen öyle, o değiştirildi. “Kardeşler kendi arasında anlaşabiliyorsa anlaşsın, anlaşamıyorsa, merkezi olarak bu arazinin parçalanmasına izin vermeyeceğim” şeklinde hukuki düzenlemeler yapıldı ama arazi büyüklüğü artmıyor. Ölçeği büyütemiyoruz, biz bunu devlet eliyle ya da kendi politikalarımızla beceremedik ama ekonomik olarak gideceğimiz yer bu; profesyonel işletmeler olacak ama bu da tarımın doğasına aykırı. Çünkü dünyanın her yerinde ve bu arada Türkiye’de de, tarım aile işletmeciliği tarafından gerçekleştirilen bir faaliyet. Ama konuştuğumuz ekonomik baskılar, sosyal baskı, maliyet baskısı, finansal baskı hepsi bir araya geldiği zaman adım adım gerçekleşmesi gereken bu dönüşümü daha hızlı yaşar hale gelmiş durumdayız.

► **Serdar Sayan:** Peki çok teşekkürler. Ben bir şey daha sorup Faruk’a bırakacağım sözü. Çiftçinin yoksullaşması açısından çok aydınlatıcı bilgiler verdin ama ben biraz kent yoksulluğu bağlamında sormuştum soruyu. Yani gıda tüketmek zorunda olan kentli tüketiciler hem tarımsal ürünlere hem hayvansal ürün-

lere artık erişemez hale geldiler. Yani ciddi bir beslenme sorunu var memlekette. Türkiye’de çok uzun zamandır, hatta belki de ilk defa, çocukların besinsizlikten, gıdasızlıktan bodur kalması (stunting) riskinden bahsedilmeye başlandı. Başka bakımlardan olduğu gibi bu konuda da Üçüncü Dünya ülkelerine yaklaşıyor artık Türkiye. Yani enflasyon artık korkunç boyutlarda ve gıda enflasyonu bunun içinde çok önemli bir paya sahip. Bu gidişat böyle sürerse gıdaya erişmekte giderek zorlanan kentli yoksulların durumu ne olacak?

► **Gökhan Özertan:** Orada iki tane kavram var Hocam; bir tanesi, dediğim gibi yeterli gıdaya erişim ki o yükselen fiyatlarla birlikte önemli bir sorun haline geliyor. Bir de sağlıklı gıdaya erişim var ki bunu dünyanın başka yerlerinde de görüyorsunuz. Biz sağlıklı gıdadan ne anlıyorduk? Mümkün olduğu kadar taze meyve ve sebze, evde pişirilen yemekler, hayvansal ürünler vs. Dışarıda ise hazır gıdalar veya fastfood tarzı gıdalar var. Aslında biz yemeği evde pişiren, yemeği genellikle evde yiyen insanlarken bu yükselen maliyetlerle birlikte burada çok ciddi bir problem oluşmaya başladığını görüyoruz. Şimdi birkaç etki var bunun içinde, bunlardan bir tanesi nüfus baskısı; malum 70-75-80-85 milyonları telaffuz ederken şimdi Suriyeliler, Afganlar gelen mültecilerle birlikte rakamların daha da artmaya başladığını görüyoruz. Bu özellikle talep tarafında bir baskı oluşturuyor. İkinci baskı

turizmden geliyor. Hatırlarsınız, tam pandemi öncesi rekor olarak 40 küsur milyon turistin geldiği bir ortamda ikinci bir talep baskısı vardı; bu baskı pandemiyle birlikte, bir de bugünkü Rusya-Ukrayna savaşıyla geçici olarak azalmış durumda ama sağlıklı gıdaya ve yeterli gıdaya ulaşmak bence çok önemli bir problem. Burada bir de çelişki var, çok ilginç bir şekilde dediğim gibi sağlık sorunları ortaya çıkması söz konusu iken bir anda obezitenin en yüksek olduğu ülke haline gelmiş durumdayız. Obezite oranlarının da fırlamış olması söz konusu. Ben bunun sebebi olarak, kısmen az önce dediğim gibi, evdeki o yüksek maliyetin, yemek pişirmek yerine dışarıdan hazır gıdanın alınması diyeceğim. Amerika’da hani klasik örneği vardır, fastfood çok daha ucuza mal edilir ama Türkiye’de fastfood fiyatları da çok yüksek. Arada bir ben de hamburger lokantasına vs. gidiyorum; şimdi menüye bir bakıyorsunuz, 55-60 lira küçücük hamburgerli menüler. Burada da çok farklı, değişik açıklamaları zor bir durumla karşı karşıyayız ama ben dediğime tamamen katılıyorum, yani çarşı pazarda hakikaten can yakıyor fiyatlar. Hani geçmişte Avrupalıları eleştirirdik taneyle meyve alınıyor, sebze alınıyor diye. Artık ben de taneyle almaya başladım. Geçen pazara gittim 4 tane biber aldım, 6 tane domates aldım, 8 tane salatalık aldım. Hepimiz çok ciddi bir fiyat baskısıyla karşı karşıya kaldığımız için her türlü davranışımızı buna uyarlamak

zorunda kalıyoruz.

► **Serdar Sayan:** Karpuzun dilimle satıldığı gerçeğine itiraz eden troller var ama ben kendim de gördüm. Hatta aldım da. Anlaşılan tünelin ucunda pek ışık gözüküyor gibi senin söylediklerine göre.

► **Gökhan Özertan:** Gıda fiyatlarını konuşuyoruz: Ben kendi çalışmalarımda referans göstermek için Merkez Bankası'nın enflasyon raporlarına bakarken gördüm; 2008'de Merkez Bankası işlenmemiş gıda fiyatları artmaktadır, diyor. Sene 2008, daha geriye gitmedim belki daha önceki raporlarında da vardır. 14 sene olmuş. 14 sene önce Merkez Bankası bu iş ciddiye binmek üzere, enflasyon üzerinde baskı oluşacak, buna dikkat etmemiz gerekiyor, diyor. 14 sene oldu ve fiyatlar artık bir zirve yapmış durumda. Benim endişem bunun devam edeceği, çünkü bu bahsettiğim problemlerin hepsi çok ciddi sorunlar ve bunlara kısa vadeli çözüm üretmeniz mümkün değil. Yani bana bir reçete yaz dersiniz, bunun bir reçetesi yok. Yazabileceğim reçete uzun soluklu bir reçete olacak, buna da ekonomik olarak gücümüz yok, politik olarak da bu kadar sabrın gösterilmesi söz konusu değil. Bütün bu resim birleşince de kısa vadede bu fiyatların düşmesini beklemek çok fazla iyimserlik olacak diye düşünüyorum.

► **Ömer Faruk Çolak:** Şimdi ben politik bir soru soracağım, Serdar diyeceksin ki Ömer Faruk gerilere gidiyorsun.

► **Serdar Sayan:** Git canım git. Zaten gitmek zorunda da kalıyor insan.

► **Ömer Faruk Çolak:** Twitter'da rastlantı sonucu TUS-TAV diye bir vakıfla tanıştım. Vakfın üyeleri arasında arkadaşlarım da varmış. 1940'ların, hatta 30'ların bile dergilerini yüklemişler. Dün gece oturdum, beş-altı dergiyi indirdim. İndirmek de serbest. Bunlardan bir tanesi tarihi bir dergi olan YÖN. YÖN dergisini indirirken bir taraftan da 1960'dan bugüne, tartışılan sorunlara baktım; bir eğitim, iki sağlık, üç tarım. Aradan geçmiş 60 yıl, biz hâlâ bunları konuşuyoruz. Biraz önce Hocam dedi ki köylerde yaşlılar kaldı; Hocam, köylerde gençlerin kalması için köyün çekici unsurları olması gerekir. Ama son 20 yılda Türkiye'de köylerdeki okullar kapatıldı. Yani genç köylünün çocuğu var, ilkokula gönderecek, okul kapalı; öbür tarafta atanamayan öğretmenler var. Ben size örnek vereyim Ankara'ya 25-30 kilometre uzaklıktaki köylerde okullar kapalı. Ankara'ya 18 kilometre Hasanoğlan Köy Enstitüsü var; gelin, bir gidelim, görün. 1942'de kurulmuş Hocam, bin dönüm arazi. Fakir Cumhuriyet, II. Dünya Savaşı yıllarında böyle bir devasa eğitim kurumu kurabilmiş.

Bu arada herkese Hollanda'yı örnek gösteriyorum. Geçen yıl tarım ürünü ihracatı yaklaşık 120 milyar dolar.

► **Serdar Sayan:** Türkiye'nin toplam ihracatı kadar neredeyse.

Arazi yok, nüfus yok. Toplam yüzölçümü Konya ili kadar, nüfusu sadece İstanbul kadar ama Türkiye'nin toplam ihracatı kadar tarımsal ürün ihraç ediyor.

► **Ömer Faruk Çolak:** Avru-pa'nın tereyağı ve peynir deposu. Şimdi demek ki yapılabilir şeyler varmış. Burada sorunların çok fazla büyümesinin altında yatan etken, son yirmi yılda bence tarım sektörünün atıl hale getirilmesi, üvey evlat muamelesi görmesi. Önümüzdeki dönemde seçim var; bu politikalar 60'dan bu yana uygulanıyor. Türkiye'de partilerin iktidarda kalma sürelerine baktım; yalnızca 8,5 yıl CHP ya da DSP gibi ortanın solu, sosyal demokrat olduğunu iddia eden partiler gelmiş.

► **Serdar Sayan:** Onlar da koalisyon olarak.

► **Ömer Faruk Çolak:** Tabii, tek başına gelmelerinin imkânı yok. Hocam bu 8,5 yıl dışında hep sağ partiler, hatta geriye gidelim bir on yıl daha koyalım; Menderes, Demirel, Özal ve şimdiki Cumhurbaşkanımızın olduğu iktidar. Bu kadar uzun sürede, 70 yılda sadece 8,5 yılda farklı bir parti iktidarda; buna karşılık, 61,5 yıl sağ politikalar var. Dolaısıyla Türkiye'nin sağ politikacıları biz bu tarıma ne yaptık diye bakmalı mı? Ayrıca alternatif olduğunu söyleyen bu partilerin dışındaki diğer partilerin de programına baktığımda, ne yazık ki durumu yine onlarınkiyle aynı gözüküyor. Yani alternatif bir çözümleri yok. Bu durumda biz nasıl ümitli olacağız?

► **Gökhan Özertan:** Ben birkaç noktada belki üstü kapalı değindim ama biraz daha detay vereyim. Şimdi vatandaşın sandığa gittiği zaman verdiği oyun arka planında hangi motivasyon var? Oyunu verirken onu seçtiği partiye yönlendiren faktörler nelerdir? Bunlara baktığımız zaman aynı sizin dediğiniz gibi gıda fiyatları şuymuş, buymuş onun etkili olduğunu ben düşünmüyorum. O zaman geriye gidelim, politika yapıcılar, hükümetler eğer sandıkta tarım, gıda vs. ağırlıklı faktörlerin belirleyici olduğunu düşünmüyorsa o zaman tarım sektörüne pastadan ayrılan payın bir sınırı var demek ki ve o sınırın da geçildiğini düşünmedikleri için sektöre gereken önemi vermiyorlar. Yani hep bir üvey evlat muamelesi yapılmış. Tarihsel olarak böyle. Ben az önce bahsettim, Korkut Boratav'ın çok daha eskiye giden yazıları var. Korkut Hoca da birebir aynısını uzun süre önce çizmiş ve çizdiği tablonun benzeri şu an yaşanıyor. Verim düşük, kırdan kente göç var, teknoloji düşük, kooperatifler problemliler, finans problemliler, 50-60 senedir aynı problemler var. Politika yapıcı gözünde bunlar seçim sonucunu, sandıktan çıkacak olan sonucu etkileyecek faktörler olarak gözüküyor. Dolayısıyla statüko neyse onu devam ettirme yönünde bir eğilim var ve o şekilde de gidiyor. Ben özel sektörle de çalışıyorum, sivil toplum örgütleriyle de çalışıyorum, kamuda da farklı bakanlıklarla görüşüyorum, toplantılara katılıyorum vs. Bu yapının deği-

şeceğine dair ben çok olumlu bir emare görmüyorum. Çok benzer konular, çok benzer tartışmalar, çok benzer planlar var; ben de rapor yazdım, kütüphanede de bir sürü raporlar var. Neyin nasıl yapılması gerektiği, ki bu zor bir şey değil, bütün dünya aynı şekilde üretim yapıyor. Dediğiniz gibi Hollanda da aynı şeyi yapıyor, Yeni Zelanda da, Almanya da, Birleşik Krallık da, Japonya da yapıyor. Burada yepyeni bir icat gerektirecek bir durum söz konusu değil. Sistemin nasıl işlediğine bakacaksınız. Sektörler arası dengeye bakacaksınız. Sektör içinde aktörlerin rollerine bakacaksınız, ilişkilere bakacaksınız ondan sonra da az önce bahsettiğim hedef fonksiyon neyse, onu nasıl yerine getireceğini bulacaksınız. Mesela hiç konuşmadık, Hollanda örneğini söylediniz. Ben Hollanda'yı çok örnek verdim, eleştirildi Hollanda bambaşka bir dünya diye, doğru ayrı bir dünyadır. O zaman ben Brezilya ve Çin'e baktım. Brezilya ve Çin'in tarımda verimlilikleri 1990'lara gelirken son derece düşük, Amerika'dan düşük ancak bugünkü verimliliğe baktığınız zaman Amerika'dan daha verimli haldeler. Tamam, Hollanda ayrı bir dünya; gelişmişlik, sosyoekonomik seviyeleri farklı. Ama Çin ve Brezilya, üç aşağı beş yukarı bize yakın ülkeler. Ne yapıyor? Planla ilerlemiş bu ülkeler, benim sektörümün durumu bu, rekabet ettiğim sektörlerin durumu bu; o zaman ben bu işi planlı, programlı yapmalıyım. Bunu teknolojiyle mi yapacaksınız, verimliliği

mi arttıracaksın, kaynakları bu sektöre mi ayıracaksın? Defalarca söyledim, kaynaklar bu sektöre gitmiyor. Çünkü Türkiye'de hükümetinin önceliği olan farklı sektörler var.

Dolayısıyla pastanın büyük dilimleri oraya gidiyor, geriye kalan da tarım sektörüne gidiyor. Çin de benzer bir şekilde yapıyor. Bir modele ihtiyacınız var, bir plan, programa ihtiyacınız var. Bu ülkeler yaptıysa biz niye yapmayalım? Bahsettiğim sebeplerle ekonomik tercihler, politik tercihler ki onun da altının doldurulmasının önemli olduğunu düşünüyorum. Az önce kısmen buna vurgu yaptım. Bir de kendi yağıyla kavrulan bir sektör; gübreyi konuştuk, enerjiyi konuştuk ama üç aşağı beş yukarı kendini çevirebiliyor, idare edebiliyor; çok fazla ithalata ihtiyacı yok. Serdar Hoca birkaç kere vurgu yaptı; ekonomik koşulların zorlaması bugüne kadar çok fazla söz konusu değildi ama o dönüşün içerisine girmiş durumdayız ve bu tabloda iyimser olarak nereye gidebiliriz, bilmiyorum. Çok zor bir şey, acı reçete gerekiyor. Ben dahil hiç kimse ne acı reçeteyi yaşamaya yönelik bir tercihimiz, ne de sabrımız var. Üzücü bir şekilde ekonomik gücümüz de yok. Yani o acı reçetenin altından kalkabilmek için dış kaynağa ihtiyacınız olacak vs., tablo çok daha karmaşık bir hale gelecek. Bu sebeplerle çok iyimser bakamıyorum ama nereye kadar bilmiyorum. Bir yerde bunun bir limitine erişmemiz gerekiyor

ama henüz o limite erişmemişiz gibi gözüküyor.

► **Serdar Sayan:** İçinde bulunduğumuz durum hakikaten iyimser olmayı çok zorlaştıran bir durum. Ama geçen seneki orman yangınlarını yönetemeyen bakanın, onca sene tarımdan da sorumlu olduğunu düşününce karamsarlığım daha da artıyor. Yakınlarda değişti ama Türk tarımının yıllar boyu o ellere emanet edildiği gerçeği değişmiyor. Bizim tarımdaki performansı bire bir gözleme şansımız yoktu. Bizim tarımla ilgimiz sadece tüketici olarak. Ama orman yangınlarında canlı yayında gördük bakanlığın ve daha genelde hükümetin ne kadar aciz kaldığını.

Şimdilik yapacak bir şey yok maalesef ama. O yüzden az önce söylediğim ilginç şeye döneyim. Tarımda ölçek büyümesi eğilimi gerçekten başladı mı Türkiye’de?

► **Gökhan Özertan:** Şimdi orada projeler var. Mesela Tokat’ta bir proje var ama onun da kendine has sorunları var. Sistemantik olarak böyle bir şey söz konusu değil, ben son 20 senenin rakamlarına baktım 20 seneden bu yana bir hektar bile büyümemiş; 5,3’tü, 6’lara yaklaştık. 20 senede anca yarım hektar artış var.

► **Serdar Sayan:** Verimlilik artışının sırrı biraz orada oysa...

► **Gökhan Özertan:** Aynen öyle ama tek problem ölçek değil. Çiftçinin ortalama arazisi 60 dönüm ya da 6 hektar, fakat on tane de parsel var. Yani on ayrı tarlası var bir çiftçinin. Bu ne demek? Köyün bir tarafında 3-5 dönüm bir tarla var, diğer

tarafında küçük bir tarla daha var. Dolayısıyla yine ikinci bir gol daha yiyorsun. Hem rakamsal olarak ölçek küçük hem de bu parsellere bölünmüş olmaktan dolayı makineleri bir yerden bir yere taşımak lazım, sulama sistemlerini kuramıyorsun, işçi maliyeti var, bir oraya götüreceksin bir buraya götüreceksin vs. Bu parçalanmış arazi yapısı da problemlerden bir tanesi. Nereye sorsanız, orada bir problem var.

► **Serdar Sayan:** Fakat bu çok ertelenebilir bir şey değil. Birtakım şeyleri erteleyebilirsin ama açıklık başka bir şeye benzemez. Bu Afrika’da toprak kiralama olayı nedir? Bununla ilgili bir şeyler duyuyoruz ama işin aslı nedir bilmiyoruz.

► **Gökhan Özertan:** Eski bir öğrencim Afrika’da pamuk üretimi yapmıştı. Orası çok zor bir kıta, orada verimli ve etkin bir şekilde bu işi sürdürebilmek çok zor. Çünkü oranın kendi politik dinamikleri var yani.

► **Serdar Sayan:** Çiftçileri oraya yönelten ne ama? Ben de Gambiya’ya gittiğimde Afrika’da ekip biçen bir sürü Türk çiftçi var dediler. Nedir onları oraya iten? Türkiye’de boş bu kadar arazi varken.

► **Gökhan Özertan:** Biraz takip edilen uluslararası politikanın da etkisiyle, açılınabilecek, iş birliği yapılabilecek ülkeler seçilirken biraz daha Körfez ülkeleri ve etrafı, bir de Afrika ülkeleriyle yakın ticari ilişkilerin olması faydalı olur mantığıyla.

► **Serdar Sayan:** Ama özel kişiler değil mi orada arazi kira-

layan? Özel kişiler gidip orada çiftçilik yapmıyor mu? Devlet kiralamıyor yani?

► **Gökhan Özertan:** İlkisi de var. Devlet özel sektör firmalarına “sen şuraya gidip şu işi yapsana” şeklinde önerilerde de bulunuyor. Devletin de kendi tercihiyle arazi kiralaması söz konusu. Bu çok uzun süredir gündemde ama bir yere gitmiyor. Çünkü dediğim gibi politik olarak çok istikrarsız bir kıta olduğu için orada bir anda yönetim değişiyor, bakanlar bir gecede alınıyor, başka yerlerde de görüyoruz bunları vs. Güvenilir bir üretim modeli değil bu.

► **Serdar Sayan:** Ben dolandırılanları da biliyorum. On binlerce dolara orada arazi kiralayanlar var. Kendisi yerine susam ekimi yapacak vs. diye bir yerel çiftçiyle anlaşmış zannederek dolandırıcılara çok ciddi paralar kaptıranlar var.

► **Gökhan Özertan:** Bunun bir modeli var. Bu çok yanlış bir strateji değil, çünkü Çin çok aktif orada. Kendi seçtiği farklı kıtalar, farklı bölgelerde hem kendi talebine yönelik olarak hem bu işin ticaretini yapmak amacıyla bu tür hamleler yapmış durumda. Onlar biraz daha sistemantik bir şekilde bunu yapıyor ama dediğim gibi Türkiye’nin bu ilgisi ve merakının arkasında plan ve programla yapılmış bir iş değil, onu biliyorum.

► **Ömer Faruk Çolak:** Zamanımız doldu. Gökhan Hocam, katıldığınız için çok teşekkür ederiz.